

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՆԴԵՒԻՐՈՊԱԿԱՆ ԿՐՈՆԸ

Առաջին նայուածքով կրնայ տարօրինակ թուիլ որ լեզուաբան մը, որ լեզուաբան է միայն, ինքզինքը ձեռնհաս կը զգայ խօսելու հնդեւրոպական կրօնի մասին:

Պատճառը պարզ է. սա՛ է թէ հնդեւրոպական լեզու խօսող ժողովուրդները, շատ ուշ են ճանչցած գիրը, այսինքն այնպիսի ատեն մը՝ երբ բազում դարերէ ի վեր կը կիրարկուէր արդէն ան, Բաբելոնի եւ Նիւպտոսի մէջ: Հնդեւրոպական միւս բոլոր լեզուներէն միայն սանսկրիտը, իրաներէնը, յունարէնը, և իտալական բարբառները — որոնց գլխաւորն է լատիներէնը — ծանօթ են նախ քան քրիստոնէական դարաշրջանը. բոլոր միւսները, սլաւերէնը, պաղիկերէնը, գերմաներէնը, կելտերէնը, հայերէնը, ծանօթ են յետ Քրիստոսէ Գրէ դարուն — մասամբ շատ աւելի ետքը — և քրիստոնէական բնագիրներով: Արդ, աւելի քան ուրիշ ամէն պատմութիւն, կրօններու պատմութիւնը պէտք ունի բնագիրներու, և այնպիսի բնագիրներու որոնք ծնունդն եղած ըլլան ուսումնասիրութիւնք ժողովուրդի լեզուին նոյնիսկ: Անկարելի է՝ ուրեմն հնդեւրոպական լեզուի պատկանեալ ժողովուրդներու համար՝ կին կրօններու պատմութիւնը պատրաստել:

Լեզուաբանութիւնը անհնար է որ պատմութեան տեղը բռնէ, ու ատոր չի հետամտիր ան, բայց առ ի չգոյն ճշգրտումներու զորս պիտի հայթայթէին շարայարեալ բնագիրները, կը մատուցանէ գէթ նշմարանքները միայն, զորս մարդ կրնայ յուսալ դատարշման մը մասին, որ ոչ մէկ ուղղակի վկայութիւն թողած է մեզի ոչ իր գործերուն և ոչ իր մտածութիւն վերաբերմամբ: Բայց և այնպէս, նախ քան լեզուագիտութիւնը հարցաքննելը, հարկ է պարզել ճշդ-գիւ թէ ինչ կարելի է ակնկալել անկէ:

I

Փաղածանօթ է թէ Ասիոյ կարգ մը լեզուները, և գրեթէ Եւրոպայի բոլոր լեզու-

ները, կը պատկանին միեւնոյն խումբի մը, զոր յարմար նկատած են կոչել Հնդեւրոպական լեզուախումբ. զոր Գերմանները կը կոչեն հնդկագերմանական: Անունը կամայական է և մեծ կարեւորութիւն մը չունի:

Ըսելը թէ սանսկրիտը, պարսկերէնը, սլաւերէնը, գերմաներէնը, կելտերէնը, յունարէնը, հայերէնը հնդեւրոպական խումբի լեզուներէն են, հաստատել է թէ վերաշինելու լեզուները զանազան այլափոխումներն են միայն և նոյն լեզուի մը: Այդ լեզուին մասին ոչ մէկ ուղղակի վկայութիւն չունինք. վառնգի ան երբեք չէ գրուած: Բայց խնդրոյ առարկայ այդ լեզուներուն ծագման նոյնութիւնը կը բացատրուի կարգ մը նմանութիւններով. և այդ նմանութիւնները քմահաճոյքի կամ դիպուածի արդիւնք չեն բնաւ. որովհետեւ լեզուներու զարգացումը կը հպատակի օրէնքներու, այս պատճառաւ ճանչցուած լեզուներէն իւրաքանչիւրին, և միեւնոյն լեզուախումբի միւս բոլոր լեզուներուն միջեւ համապատասխանութեան կանոնաւոր դրութիւններ կան: Համապատասխանութեանց դրութիւններուն այս ամբողջութիւնը կը կոչուի հնդեւրոպական լեզու, կամ պարզապէս՝ հնդեւրոպերէն:

Իրապէս, ի մասին այն լեզուին, որուն գոյութիւնը կ'ենթադրեն բաղդատական քերականութեան ուսումնասիրած համապատասխանութիւնները, ոչինչ գիտենք: Չենք գիտեր թէ ինչպիսի մարդիկ խօսած են այն. մարդերէ՝ որոնք այսօր կը խօսին հնդեւրոպական զանազան լեզուներ, ոմանք երկայնազուլիներ են (dolichocephales), և ուրիշներ տափազուլիներ (brachycephales), ոմանք թխամորթ են, և ուրիշներ խառտեալ, ոմանք խոշոր կազմով են, և ուրիշներ մանրակազմ, ու ճիւղին ըսելով, մեծ մասը բազմախառն ցեղեր են. ո՞ր ցեղը կը խօսեր հնդեւրոպական լեզուն՝ չենք գիտեր. չենք գիտեր նոյնպէս խառն թէ՛ անխառն ցեղ մըն էր՞որ կը խօսէր զայն: Չենք գիտեր թէ ո՞ր կը խօսուէր այդ լեզուն. երբեմն Ասիոյ մէջ կը ցուցնեն անոր տեղը. յետոյ զայն փոխադրեցին Եւրոպայի ամէն կարգի մարդերուն մէջ, Վոլգայի տափաստաններէն մինչեւ Կարաթիանները, Կարաթիաններէն՝ Սկանտինավիայ, և Սկանտինավիայէն՝ Լիթուանիա. և վճռական փաստեր կը պակսին,

տեղ մը կանգ առնելու: Զգիտացուիր թէ ե՞րբ խօսուած է այդ լեզուն. լաւ կը տեսնենք թէ զանազան բարբառները ինչ չափով կը տարբերին իրարմէ: Բայց տակաւին յարափոփոխ է արագութեան աստիճանը, որով լեզուները մէկ կամ միւս ձեւը կ'առնեն, կարելի չըլլար ոչ մէկ, նոյն իսկ միբնաւոր եզրակացութեան յանգիլ:

Հնդեւրոպիէնքը ուրեմն լեզուաբանական համապատասխանութիւններու գրութիւն մըն է, որ կ'ենթադրէ Ք լեզու մը, խօսուած Ք մարդերէ, Ք վայրի մը մէջ, Ք ժամանակի մը ընթացքին:

Համապատասխանութեանց այս գրութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունի անով որ, թոյլ կուտայ ճշգրտելու թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ կը պահեն ընտանիքի մը լեզուները իրենց միջեւ, եւ ընդշնամարիւռ գէթ զլխաւոր գիծերը այդ լեզուներու զարգացումին՝ ընագիրներու շրջանը անմիջապէս կանխող գարեբու ընթացքին: Այսպէս հնդեւրոպական լեզուներու խորքանշիւրին պատմութիւնը գէթ որոշ չափով մը կ'երկարաձգուի մինչեւ այն շրջանը ուր այս րօւլոր լեզուները մի էին: Աւելորդ է այսօր աւելցնել, թէ այս շրջանը նախնական շրջան մը չէ, և թէ բաղդատական քերականութիւնը զմեզ զգալի կերպով չի միբնացնէր լեզուին ծագումին. հնդեւրոպիէնքը եւս ճշմարտական չէ, տեւիլ քան հինաւուրց բարեկոներէն, կամ հին եգիպտերէնք, որոնք բացարձակապէս չեն ճշմարտական:

Այստեղ քննութիւնը համապատասխանութիւնները անոնք են միայն որոնք մեզի տեղեկութիւն կուտան բառամթերային խորութեանց մասին: Որոշ է թէ, եթէ համապատասխանութիւն մը, լեզուաբանական գրութեան մէջ ցոյց կուտայ գաղափար նշանակող բառի մը գոյութիւնը, պէտք փոխի ըլլայ այդ գաղափարը վերագրել այն ժողովուրդին որ կը խօսէր այդ գրութեամբ ենթադրուած լեզուն: Բայց այս տեսակ եզրակացութիւններ անհրաժեշտօրէն չափազանց տարտամ են. բառերուն կապուած գաղափարները կը փոխուին յաճախ, մինչ բառերը անփոփոխ կը մնան: Բաց աստի օգտագործելի իրողութիւններ սակաւթիւ են, վասնոր միայն ամենէն ընդհանուր եզրերուն համար համապատասխանութիւններ կան. ամէն ինչ որ յատկաբանական և մաս-

նաւոր է, յատուկ է խումբին լեզուններէն իւրաքանչիւրին, եւ համապատասխանութիւնը չունի ոչ մէկ ուրիշի մէջ: Բաղդատական քերականութիւնը ուրեմն կարող է լոկ անորոշ, անկատար և յաճախ կասկածալից ցուցմունքներ միայն ընել հնդեւրոպական լեզուի կողմէ ենթադրուած ժողովուրդի մը քաղաքակրթական վիճակին մասին. այդ մասին երկար տառեւ տարածուած են պատրանքներ, որոնցմէ այժմ իսպառ ձեռնթափ են եղած:

Որչափ ալ որ քիչ բան պէտք է յուսանք, արժան է սակայն դարձեալ յանձն առնել տաժանքը հարցաքննելու հնդեւրոպական լեզուաբանութիւնը, և զննելու ինչ որ կրնայ ան ըսել մեզի կրօնական գաղափարներու մասին՝ ժողովուրդի մը՝ որ ծընունդ տուած է Ասիոյ նշանակալի մէկ մասին, և գրեթէ բովանդակ Եւրոպայի կողմէ կիրարկուած լեզուներուն: Հոն այս կերպը գործադրելով, կարելի է ստանալ զոյգն չափով եզրակացութիւններ, որոնք անշուշտ չեն կրնար պատասխանել ընդարձակ այն յոյսերուն զորս երբեմն կը սնուցուէին այդ մասին. բաղդատական քերականութիւնը զօրեղապէս զարգացած գիտութիւն մը եղած չէ, մինչդեռ լեզուաբանութեան վրայ հիմնուած բաղդատական դիցաբանութիւնը շատ դժուար կրնայ քանի մը էջերու վրէժ ամփոփուիլ, բայց այդ մի քանի էջերը կ'արժէ որ գրուին, որովհետեւ կարելի է անոնց մէջ արձանագրել ստոյգ արդիւնքներ, որոնց համազօրը ոչ մէկ ուրիշ բան կրնայ հայթափել:

II

Ճշգրիտ համապատասխանութիւն մը, մին ամենէն յատկաներէն, և ամենէն ապահովներէն, զորս կարելի է գտնել ամբողջ հնդեւրոպիէն բառամթերքին մէջ, կը հաստատէ գոյութիւնը Աստուածութիւն գաղափարը նշանակող եզրի մը. սանսկրիտերէն devah է ևս, իրիւսաներէն՝ dévas, հին բրուսերէն՝ deivs (սեւ. = deiwas). լատիներէն՝ deus (կուական diue և այլն), հին իրլանտերէն՝ dia, կուլերէն՝ devo (devognata-ի մէջ, «Աստուծոյ ծնած» յատուկ անուն), հին իսլանտերէն՝ tivar (յոգնակի): Այս համապատասխանութիւնը կը բացատրուի deivós տարազով, որ հազիւ թէ

կուտայ գաղափարը այն բանին որ կրնայ ըլլալ վերքերեալ ձեւերով ներկայացուած բառը, կը տեսնենք թէ եզրը չէ սահմանափակուած հնդեւրոպական կալուածին մէկ մասին մէջ. անոր կը հանդիպինք այդ կալուածին արեւելեան եւ արեւմտեան երկու ծայրամասերուն վրայ. եթէ չերեւիր ան սլաւերէնի մէջ, կայ սակայն Պալթիկ բարբառներուն մէջ որոնք սերտիւ ազգակցած են անոր. եթէ պահուած չէ յունարէնի մէջ, բայց կայ հաւատարապէս հին անանցի մը մէջ. յունարէն *δῖος*, որ նոյն է սանսկրիտ *divyah-ի* «երկնային», և լատիներէն՝ *dius* «աստուածային»:

Ուրեմն եթէ տեղ մը իրաւունք ունինք խօսելու հնդեւրոպական բառի մը մասին, հո՛ւ է այդ տեղը: Զեւը ամէն ուրեք այն ձեւն է որուն սպասել կուտան ծայնական համապատասխանութեանց օրէնքները: Այս օրէնքները բացարձակապէս կը մերժեն այն գաղափարը թէ՛ յունարէն *δῖος*, յարաբերութիւն չունի բնաւ լատիներէն *deus-ին* հետ. *δῖος-ի* ծագման մասին զանազան վարկածներ եղած են, որոնցմէ մին, որուն համեմատ, *δῖος* իր ծագումին մէջ պիտի նշանակէր «շուշնի», «ազուրի», անընդունելի չէ և նոյն իսկ ճշմարտանման է. այս կէտին չորով որ եւ է հաւաստում անկարելի է. անտարակոյս մէկ բան միայն գիտենք, սա է թէ *δῖος* չի համապատասխանէր լատիներէն *deus-ի*: Ստուգաբանութեան, ինչպէս ամէն գիտական խնդիրներու մէջ, առաջին երեւոյթները խաբուսիկ են:

Deiws-ի իմաստը ամենէն ընդհանուր կերպով «աստուածութիւն է». ու այս իմաստը նոյնն է ամենուրեք. ընդհանուր եղանակով մը հին ստուռուածները նշանակելէ վերջ, բառը բաւական ճկունութիւն ունենցել էր պատշաճելու հրեա-քրիստոնէական միակ Աստուծոյն ալ, ու մենք դեռ զայն կը գործածենք քրիստոնէական Աստուծոյ և միանգամայն բոլոր աստուածներուն համար: Միայն իրանականը կը զարտուղի, բայց ոչ էական կերպով. Աւեստայի *daēva*ները աստուածներ էին, այլ ոչ մարդկային էակներ, Աստուածներու թշնամիներ, գեւեր: «Աստուծոյ» համար հոս կայ եզր մը, որուն ընդարձակումը հեռուն չերթար. հին պարսկերէնի *baga-ն* կը վերագտնուի միայն սլաւերէն *bog-ին* մէջ. ա-

նոր կիրառութիւնը չի տարբերի սակայն *deiws-ինէն*. Անգուտ է խօսիլ գերմանական բառին՝ *gott-ին* մասին. վասնզի կղզիացած է. և ստուգաբանութեան մասին ենթադրութիւններ կրնան աւելի կամ նուազ հաւատարի ըլլալ. բայց ոչինչ կ'ըսեն հնդեւրոպական իրողութեանց մասին:

Եթէ *deiws* բառը կղզիացած ըլլար, լեզուաբանութիւնը աւելի բան մը պիտի չուսուցանէր, քան պարզապէս «աստուածութիւն» գաղափարին գոյութիւնը, ինչ որ շատ բան մը պիտի չըլլար. բայց բարեբախտաբար, բառը մաս կը կազմէ որոշ և ծանօթ խումբի մը, և կրնանք ճշդորոշել թէ հնդեւրոպերէնը ինչ տեսակ ծանօթոյքներ կը մատնանշէ, նշանակելու համար աստուածութիւնը:

Վետայական սանսկրիտը բառ մը ունի, *dyauh*, որ միանգամայն կը նշանակէ՝ «երկինք» և «տիւ». այս բառը բաւական բարդ հոլովում մը ունի, թէև համաձայն՝ հնդեւրոպական թաւալումի կամ յեղումի ընդհանուր կանոններուն. և այս բառին կը համապատասխանէ յունարէն *δανιός* բառ մը, որ անունն է մասնաւոր, բայց յատկապէս երկինքի Աստուծոյ մը, վասնզի այն Աստուածն է որ կ'որոտայ եւ կ'անձրեւէ. յունարէնի մէջ *Ζεῦς*, «կ'անձրեւէ». *Ζεὺς* է (*Zeus*), *Ζεὺς* *ῥεῖ* «Զեւս կ'անձրեւէ»:

Ուղղ. — սանսկրիտերէն՝ *dyauh*, յունարէն՝ *Ζεὺς*.

Տրկ. — սանսկրիտերէն՝ *divē*, յունարէն՝ *Διὸς*.

Հյց. — սանսկրիտերէն՝ *dyām*, յունարէն՝ *Ζῆν(α)*:

Լատիներէնի մէջ ալ կը գտնուի միեւնոյն բառը, բայց աւելի բարդ ձեւերու ներքեւ, վասնզի այս նոյն բառը հայթաթած է բազմաթիւ եզրեր, որոնցմէ միայն երկու գլխաւորները նկատի պիտի ունենանք: Մին, առնուած ուղղականէն, կոչականէն, տեղականէն, կը յատկանշէ մասնաւոր աստուած մը, որ բոլորովին նման է *Ζεὺς-ի*. *juppiter*, *Zeûπάτερ-ն* է ան, «ով հայր *Zeus-ն* է. օսկերէնը *Guvei-ի* քով ունի *Dinvei*, ևն. հին լատիներէնը *Dioue* *Dioue*. Բայց սանսկրիտերէն *dyām* կը համապատասխանէ լատիներէն *diem* «տիւ», և այս հյց. տեղի տուած է կազմութեանը լատիներէն բառ մը, *dies* «տիւ»: Առանց լեզուաբանական

մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, կը տեսնենք թէ գոյութիւն ունի հնդեւրոպական բառ մը որ ներկայացուած է *dyeus, dyem, diwos* և այլնով, որոնք կը նշանակեն «երկինք» և «տիւն»։ Եւ այս բառը անքննարկելու պէտք է խմբակցի *deiws, «երկինք»* քի *diwyos, «աստուածութիւն»* քի հետ։

Ուրեմն *deiws* բառին ստուգաբանական արժէքը ճշգրտած է. հնդեւրոպական «աստուածքը» լուսաւոր ու երկնային էակ մըն է. աստուած՝ լուսաւորը, երկնայինն է. Ու այս իմաստը երկար առնել մնացած է խօսող ենթականերու գիտակցութեան մէջ. արդարեւ ֆիններէնը՝ պալթիկ բարբառներէն փոխ ստացած է այն բառը որ հոն ներկայացուած է հին բրուներէն *deiws* քի և լիթուներէն *dėvas* քի. արդ, ֆիններէն *taivas* բառը չի նշանակեր «աստուած» այլ «երկինք»։

Հնդեւրոպական «աստուած» ին գաղափարը դարձեալ կը ճշգրտի և կ'ամբողջանայ ուրիշ գիտողութեամբ մը։ «Աստուած» ի գաղափարը վերացուած մըն է, որուն կը հասնինք մասամբ՝ արտաքինացնելով մարդկային փորձառութեան կարգ մը գաղափարները, և մասամբ՝ ուրանելով փորձառութեան կարգ մը ուրիշ գաղափարները. այնպէս որ մասդուն է Աստուծոյ միջև էական տարբերութիւն մը կը ստեղծուի։ Քանի որ մարդը երկրաւոր և մահկանացու էակ մըն է, աստուածները պիտի ըլլան երկնային և անմահ. այս երկու գաղափարները յաճախ կը նկատուին չորստեմբ մէջ. զոր օրինակ՝ այսպէսով կը տարուինք մարդը հակադարձ անուններու թէ՛ «երկրաւոր» և թէ՛ «մահացու»։

Աստուած երկնաւոր ըլլալով մարդը երկրաւոր է. ասկէ՝ մին այն գլխաւոր եզրերէն որոնք մարդը կը նշանակեն հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ. լատիներէն՝ *homo, «սկիւրէն»* *humans «մարդեան»*. գոթերէն՝ *gumō, «հին բարձր գերմաներէն»* *gomo (որ կը պահուի գերմաներէն «խօսեցեալ»*, *Bräutigam, բաւին մէջ)*, հին իսլանտերէն՝ *gume, լիթուներէն՝ (յգն.)* *zmonės, այս բառը կրնայ մերձեցուիլ երկրի անունին. լատիներէն՝ humus, յունարէն՝ χμα, լիթուներէն՝ zemė, հին սլաւերէն՝ zemlja, գնետերէն՝ zem, կրկնակը՝ սանսկրիտերէն՝ ksamին. յունարէն՝ γῆ, Dieu բառը և homme բառը կ'ապրին տակաւին ֆրանսերէնի մէջ. սկզբնական իմաստը կորսուած է. միայն լեզուաբանը անոնց մէջ կը նշմարէ երկնաւոր էակը և երկրաւոր էակը — բայց այժմեան ֆրանսերէնին գործածական լեզ-*

ուն այս երկու բառերը վկաններ են հին իմացութեան, որոնք մասամբ ալ դեռ կան. Աստուած երկինքը չէ այլ ևս, բայց միշտ երկինքի մէջ է։ Ճիշդ է թէ աշխարհի մեր արդի իմացումին մէջ, Գալիլէոսէն և Կոպեռնիկոսէն ի վեր, ալ այդ նշանակութիւնը չունի ան. և թէ խորհող մարդը չի կրնար այդ իմաստով ըմբռնել մեր երկնաւոր հայրը. բայց երկիրը ի գուր կը դառնայ, ի գուր գիտենք թէ այդպէս է. նորէն միշտ երկինք կը նայինք աղօթիչու համար։ Հին բառերը կորսնցուցած են իրենց նշանակութիւնը ու հին գաղափարներ իրենց արժէքը. բայց սովորութիւնները և շարժականները կը տեսնել նոյն կերպով։

Աստուած, ըլլալով անմահ, մարդը մահկանացու է, և չորստեմբ որ *ἀθάνατοι* — անմահներն կ'որակէր աստուածները, յաճախ մարդերը կը կոչէ *ἀβροτοι* — մահկանացուներ. կամ ուրիշ ձևով մը *μωροι*. նոյնպէս հայերէն կ'ըսուի մարդ, և այս բառին իմաստը կորսուած է պատմական դարձըրջանի սկիզբէն. հայերէն «մարդ»՝ «*homme*» կը նշանակէ, և ոչ թէ «մահկանացու». հին պարսկերէնը նմանապէս ունի *martiya*, և արդի պարսկերէնը՝ *mar*.

Մարդուն այս յարանաւանութիւն, *mer* արմատէն, որ կը նշանակէ «մեռնիլ», չեն հանդիպիր արեւմտեան բարբառներուն մէջ. բայց իրլանտերէնը ունի յոյժ նման անուն մը. իրլանտերէն *duine «մարդ»*, անոնց մըն է գոթերէն *diwans (մահ)*, և գերմանական *tod* բառերուն ազգական ձեւէ մը. Գաղափարը միևնոյնն է, թէ և լեզուաբանական շինուածքը միևնոյնն է։

Վերջապէս, Հոմերոսի համար, աստուածները բարեաց պարգեւիչներն են, և այս բառին այս ծանօթոյցին վաղնշականութիւնը կը տեսնուի իրանական և սլաւական անունին մէջ. սանսկրիտ՝ *bhagah* բառը միանգամայն կը նշանակէ «բաշխող բարիք», և թէ «բարիք բաշխող Աստուած». և նոյն այս բառն է որ կը գտնուի հին պարսկերէն *baga-ի* և սլաւերէն՝ *bog-ի* մէջ. նոյն սլաւերէնի մէջ *ubog* և *ne-bog* կը նշանակեն «աղաքատ» (այն որ մաս չունի հարստութենէն)։

Այսպիսի է հնդեւրոպական «Աստուած» ի իմացութիւնը. երկնային և լուսաւոր, անմահ, պարգեւիչ բարեաց. և այս ըմբռնումը այժմեան Եւրոպայի մէջ, ժողովուրդի մարդէն շատ հեռացած է։

Թրգմ.

A. MEILLET

ԺԻՐԱՅՐ ՍՐԿ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ

(ՄԱցեալը լազրդով)